

Het plan Deterding en de landbouwpolitiek

H. M. F. KRIPS - VAN DER LAAN

Sir Henry Deterding, begaan met de moeilijkheden waarin de Nederlandsche landbouw verkeert en onder den indruk van de bezwaren, welke de voedselvoorziening aan Duitschland baart, heeft besloten buiten de Nederlandsch-Duitsche clearing om, middelen ten bedrage van eenige miljoenen guldens, beschikbaar te stellen voor den aankoop van Nederlandsche landbouwproducten, die binnenkort naar Duitschland zullen worden geëxporteerd.

Zo luidde de aanhef van het perscommuniqué, waarmee op 28 december 1936 een groots aankoopplan van Nederlandse agrarische produkten wereldkundig werd gemaakt¹. Op deze wijze hoorde het vaderlandse publiek voor het eerst van de miljoenentransactie die vernoemd naar de 'gulle geveer' Henri Deterding, de internationale oliemagnaat, als het plan Deterding bekend zou worden.

De naamgever van het plan Henry Deterding, sinds zijn verheffing in de Engelse adelstand Sir Henry, had als grondlegger van het wereldwijde olieconcern de Koninklijke/Shell internationale faam verworven². Zijn activiteiten hadden hem bovendien een omvangrijk vermogen opgeleverd. Daaruit zou hij de export van Nederlandse landbouwprodukten naar Duitsland voor een bedrag van ongeveer tien miljoen gulden financieren.

De eerste indruk van het plan Deterding is die van een neutrale actie, uitsluitend ingegeven door humanitaire motieven en enkel tot voordeel van de betrokken partijen. Nederland raakte immers verlost van een deel van zijn overtollige landbouwprodukten, die vanwege de aanhoudende economische crisis onverkoopbaar waren geworden. Duitsland zou op zijn beurt de beschikking krijgen over produkten waaraan het grote behoefte had.

Nog voordat het plan eind december 1936 in werking trad, deden zich moeilijkheden voor die gedurende de uitvoering van het plan alleen maar zouden toenemen. Deze moeilijkheden maakten duidelijk dat het plan van het begin af aan omstreden was, hoe graag ook de betrokkenen, hoge regeringsfunctionarissen enerzijds en Deterding en zijn medewerkers anderzijds, het ogenschijnlijk neutrale en belangeloze karakter van het bewuste plan trachtten te benadrukken. De beweegredenen van beide partijen waren daarbij geheel verschillend. De verwickelingen rond de praktische uitvoering veranderden in de loop van 1937 het plan voorgoed in de 'affaire' of 'zaak' Deterding,

1 Dit persbericht verscheen op 28 december 1936 onder meer in het *Algemeen Handelsblad*; *De Telegraaf*; *De Maasbode*; *De Standaard*; *Het Volk* en *Het Nationale Dagblad*.

2 Toen Deterding (1866-1939) in 1901 aan het hoofd kwam te staan was de Koninklijke slechts één van de zes olieproducenten in Nederlands-Indië, wier gezamenlijke produktie nog geen twee procent van de wereldproduktie bedroeg. In 1914 stond Deterding als directeur-generaal aan het hoofd van de grootste olieproducent ter wereld, de Koninklijke/Shell groep, aldus Paul A. Hendrix in het *Biografisch woordenboek van Nederland* (3 dln.; 's-Gravenhage-Amsterdam, 1979-1989) II, 119-120.

waarbij het voornaamste geschilpunt de vraag betrof of de Nederlandse regering haar afspraken jegens Deterding c. s. al dan niet was nagekomen. Deterding meende van niet. Hij voelde zich ernstig benadeeld en eiste financiële genoegdoening, die hij later ook, voor een deel, kreeg.

De moeilijkheden rond het plan Deterding zijn niet alleen door de belanghebbenden en hun tijdgenoten maar ook in de historiografie verschillend beoordeeld. De meest extreme interpretaties zijn die van Paul Hendrix, de auteur van Deterdings levensbeschrijving in het *Biografisch woordenboek van Nederlanden* die van de historicus L. de Jong, in zijn geschiedenis van *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*. De idealistische versie van Hendrix komt er kortgezegd op neer dat Deterding met zijn plan een voorbeeld wilde stellen op welke wijze de internationale (handels)politieke problemen opgelost dienden te worden³. Bij De Jong komt het plan in het hoofdstuk met de veelzeggende titel 'De andere fascisten' in een totaal andere context aan de orde. Het plan zou bedoeld zijn om de Nederlandse politiek in nationaal-socialistische richting te beïnvloeden⁴.

Deze interpretaties van het plan hebben echter gemeen dat zij het plan Deterding slechts vanuit een beperkte invalshoek benaderen. De belangstelling is overwegend gericht op de motieven en de bedoelingen van Deterding. Aan andere, evenzeer belangrijke aspecten zoals het aandeel van de Nederlandse regering, het verdere verloop en de praktische uitvoering van het plan en de landbouwcrisispolitiek wordt weinig of geen aandacht besteed⁵. Zonder deze aspecten in de beschouwing te betrekken, vallen de verwikkelingen rond het plan niet goed te begrijpen en blijven zij in het luchtledige hangen. Vandaar dat het plan Deterding door mij juist in samenhang hiermee wordt beschouwd. Daarbij is zoveel mogelijk een scheiding aangebracht tussen de beschrijving van het verloop, in het eerste deel, en van de interpretatie van de affaire Deterding, in het tweede deel.

I VERLOOP

Voorgeschiedenis

Sir Henry Deterding polste in het najaar van 1936 de toenmalige minister-president, Hendrikus Colijn, over exportmogelijkheden van Nederlandse produkten naar Duits-

3 Hendrix, *Biografisch woordenboek*, II, 120-121.

4 L. de Jong, 'De andere fascisten', *Hel koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* (13 dln.; 's-Gravenhage-Leiden, 1969-1988) I, 392-397, 401.

5 Onder de landbouwcrisispolitiek wordt verstaan het totaal van de maatregelen die de regering ter bestrijding van de gevolgen van de economische crisis in de landbouw had uitgevaardigd. Strikt genomen is er naast Deterding c. s. en de Nederlandse regering sprake van een derde partij, Duitsland. Hier staat de relatie tussen het plan Deterding en de landbouwcrisispolitiek centraal. De Duitse houding valt er buiten. Deze vergt nader onderzoek. Mijn voorlopige indruk is dat in Duitsland aan het plan geen aandacht werd besteed en dat het zelfs opzettelijk door de Duitse instanties werd doodgezwegen.

land⁶. In een persoonlijk gesprek zette Deterding zijn denkbeelden hierover aan de premier uiteen. Per slot van rekening waren zij oude bekenden uit de periode dat beiden hoge functies vervulden bij de Bataafse Petroleum Maatschappij⁷. Colijn stond in beginsel welwillend tegenover de proposities van Deterding. Voor verdere besprekingen verwees hij hem naar H. M. Hirschfeld die in zijn functie van directeur-generaal van het departement van handel en nijverheid leiding gaf aan de handelspolitiek.

Tijdens deze besprekingen liet Deterding aan Hirschfeld doorschemeren dat hij een groot bedrag naar Duitsland moest overmaken. Hij was echter niet van zins om dit in vrije deviezen te doen. In plaats daarvan wilde hij landbouwprodukten die hier overtollig waren in Nederlandse valuta opkopen. Deze produkten zouden in markten door de Duitse regering overgenomen worden. Op deze wijze dacht Deterding de Nederlandse landbouw van de crisismaatregelen af te helpen en tegelijkertijd zou hij Duitsland de hoognodige levensmiddelen verschaffen. Het deviezenarme Duitsland werd door Nederland gediscrimineerd omdat het hogere prijzen voor onze landbouwprodukten moest betalen dan het rijke Engeland.

Dit keer wilde Deterding de zekerheid hebben dat hij de produkten bijzonder goedkoop, tegen wereldmarktprijzen, zou kunnen opkopen. Het jaar daarvoor had hij al een schenking van duizend ton boter aan de Duitsers willen doen. Hij had hier van afgezien toen bleek dat de exportprijs niet gebaseerd was op die van de zuivelmarkt te Leeuwarden, maar dat een hogere prijs aan hem zou worden berekend⁸.

Deze prijsstelling was een gevolg van de landbouwcrisispolitiek op grond waarvan bij uitvoer van sommige Nederlandse landbouwprodukten naar Duitsland een heffing werd geheven. Het handels- en betalingsverkeer tussen Duitsland, de grootste afnemer van onze land- en tuinbouwprodukten, en Nederland was mede ten gevolge van de economische crisis aan vele regels en voorschriften gebonden⁹. Wat Deterding voorstelde was een transactie die niet via de gebruikelijke handelspolitieke kanalen maar daar buitenom diende plaats te vinden. De betaling van de overschotten aan land- en tuinbouwprodukten zou contant in guldens worden voldaan en in markten door de Duitse regering worden overgenomen. De hoeveelheden die naar Duitsland verzonden zouden worden, mochten eveneens niet ten bate van de verdragscontingenten geboekt worden.

6 Algemeen Rijksarchief, tweede afdeling, Archief van de stichting Landbouwcrisisbureau (afdeling landbouwcrisisaangelegenheden) 1930-1940 (LCB), (nummer toegang 2.11.14) inv. 10: de stukken hebben alle betrekking op het plan Deterding en zijn derhalve van verschillende ambtelijke diensten en afdelingen afkomstig. Hierin ook de nota van de directeur-generaal van het departement van handel en nijverheid, H. M. Hirschfeld, aan de minister van economische zaken, driekwart jaar later, 30 augustus 1937, opgesteld. (Voortaan: Nota Hirschfeld).

7 C. Gerretson, *Geschiedenis der 'Koninklijke'* (4dln.; Baarn, 1932-1973) III2e, 639, IV.53-54. Verder ook J. Bank en C. Vos, *Hendrikus Colijn. Antirevolutionair* (Houten, 1987) 43-45.

8 Nota Hirschfeld.

9 A. F. Manning, 'Nederland en het buitenland 1918-1940' in: *AGN, XIV* (Haarlem, 1979) 336-364, 360-361. Zie eveneens Alexander van Schaik, *Crisis en protectie onder Colijn. Over economische doelmatigheid en maatschappelijke aanvaardbaarheid van de Nederlandse handelspolitiek in de jaren dertig* (Alblasserdam, 1986) 34-36 en H. A. M. Klemann, *Tussen Reich en Empire. De economische betrekkingen van Nederland met zijn belangrijkste handelspartners: Duitsland, Groot-Brittannië en België en de Nederlandse handelspolitiek 1929-1936* (Amsterdam, 1990) 189-194.

Hirschfeld wist niet goed raad met het aanbod van Deterding, waarbij zakelijke en niet-zakelijke motieven door elkaar heen liepen. Over de precieze achtergrond van het plan en de beweegredenen en oogmerken van Deterding kreeg hij gedurende de inleidende besprekingen geen helder en concreet beeld. Toen hij telefonisch bij Colijn informeerde welke indruk deze van Deterding had, antwoordde Colijn de voorstellen van Deterding wel interessant te vinden indien het werkelijk overschotprodukten betrof. Tevens deelde Colijn aan Hirschfeld mee dat hij zich tegenover Deterding enigszins op de vlakte had gehouden, omdat 'hij zulks in het algemeen tegenover Sir Henry wel gewenscht achtte'¹⁰.

Hirschfeld had inmiddels wel begrepen dat de transactie met Deterding een speciaal geval zou zijn. Het leek hem daarom beter de bemoeienis van de regering c. q. zijn departement tot een minimum te beperken. Deterding en zijn zaakwaarnemers moesten maar zaken doen met de voor de uitvoer van bepaalde artikelen aangewezen exporteurs of competente instanties. Hiermee wentelde Hirschfeld het plan gedeeltelijk af op de crisisorganisaties die namens de regering het uitvoermonopolie van landbouwprodukten beheerden.

De voorbereidende besprekingen werden echter, alle bedenkingen ten spijt, voortgezet. Hirschfeld bereikte met Deterding overeenstemming over de produkten en de hoeveelheden die in principe in aanmerking zouden kunnen komen¹¹.

Nu de inleidende fase voorbij was, ging men over tot het maken van concrete afspraken en traden nieuwe figuren zoals de zaakwaarnemers van Deterding, ir. B. Wigersma en dr. ir. M. D. Dijt op de voorgrond¹². Namens de regering werd de hoogste uitvoerende ambtenaar van het landbouwcrisisapparaat, ir. S. L. Louwes, met de leiding van de praktische uitvoering van de transactie belast¹³.

Even leek het erop alsof het gehele plan geen doorgang zou vinden. Deterding liet vanuit Berlijn via zijn zaakwaarnemers in Nederland Wigersma en Dijt aan Hirschfeld weten zijn plan te willen lanceren in de pers. De inhoud van het persbericht bevatte een lange tirade in nationaal-socialistische geest geschreven. Bovendien werd de medewerking van de Nederlandse regering expliciet genoemd. De reactie van Hirschfeld was dat hij bij publikatie van een dergelijk bericht de regering zou adviseren van de hele transactie af te zien¹⁴.

Deze afwijzende houding werd vooral bepaald door overwegingen die op het terrein van de buitenlandse politiek lagen. Vanaf 1936 steeg de internationale politieke

10 Nota Hirschfeld.

11 *Ibidem*, bij deze laatste besprekingen werden ook de hoge ambtenaren S. L. Louwes en R. P. Bonthuis betrokken.

12 Contacten tussen Deterding en zijn zaakwaarnemers bestonden al wat langer. Zij zouden Deterding tot het plan overreed hebben. RIOD, Amsterdam, archief Weekblad *De Waag*, map U 9 a: brief ir. B. Wigersma aan Deterding, 27 juni 1938. Ir. Dijt was bovendien, als landbouweconoom, in dienst bij Deterding. Hij verschaft hem landbouwkundige adviezen over het Rittergut in Mecklenburg, waar Deterding zich na zijn (inmiddels derde) huwelijk met een Duitse in de loop van 1936 gevestigd had.

13 In 'Praktijk als antwoord: S. L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid', *Historia Agriculturae*, XVI (Groningen, 1985) heb ik aangetoond dat deze Louwes een zeer vooraanstaande rol heeft gespeeld zowel in het ontwerpen als in het uitvoeren van de agrarische steunmaatregelen.

14 Nota Hirschfeld.

spanning. De Nederlandse regering stond aan het hoofd van een kleine mogendheid die economisch sterk van de internationale situatie afhankelijk was. Zij trachtte zo neutraal mogelijk tussen de diverse belangen heen te laveren. Een dergelijk luidruchtig publicitair optreden van Deterding zou een inbreuk op deze politieke koers van de regering kunnen betekenen.

Na enige strubbelingen dicteerde Hirschfeld, na ruggespraak met Colijn, aan Dijt en Wigtersma zelf het bewuste communiqué. Dit naar Hirschfeld later zei 'om de heeren uit de impasse te helpen'¹⁵.

Ontvangst

Het persbericht werd op 28 december 1936 in vrijwel alle grote Nederlandse dagbladen gepubliceerd. De ontvangst van het plan was in het algemeen genomen welwillend¹⁶. Men betuigde erkentelijkheid jegens Deterdings geste in de vorm van steun aan de Nederlandse landbouwers.

Deze aanvankelijke sympathieke indruk van het plan Deterding hield slechts zeer kort stand. Vooral dankzij de activiteiten van Deterding en zijn medewerkers die toen het plan eenmaal was gelanceerd, herhaaldelijk de publiciteit zochten. Breeduit gaf Deterding uiting aan zijn anti-bolsjewistische denkbeelden. Door zijn toelichting op het plan kwam het in een geheel ander daglicht te staan. De beoogde samenwerking tussen Nederland en Duitsland diende als wapen in de strijd tegen het oprukkend communisme. Wat hield de doorzichtige bolsjewistische taktiek anders in dan door in troebel water te vissen zoveel mogelijk verdeeldheid onder mogendheden te zaaien¹⁷. De beste remedie hiertegen was het bevorderen van samenwerking tussen de verschillende volkeren. Voor Deterding lag de samenwerking tussen het agrarische Nederland en het industriële Duitsland voor de hand. De wijze waarop het plan aan deze samenwerking gestalte gaf, was in Deterdings optimistische visie als volgt:

namelijk het geaccumuleerd surplus der landbouwproducten in één's te dirigeren naar het land, waar zij (juist gedurende de wintermaanden) een gretige consumptie zouden vinden, zonder de toekomstige consumptie ook maar in het minst te schaden. Is dit surplus eenmaal van de hand gedaan, dan heeft men 'schoon schip' gemaakt en kan de restrictie in Holland geheel en al opgeheven worden¹⁸.

15 *Ibidem*.

16 Zie hiervoor noot 1. Ook in de agrarische pers werd, voor zover er aandacht aan werd besteed, positief gereageerd. Zo werd het plan in het officiële orgaan van het Koninklijk Nederlands landbouw comité, het *Nederlandsch Landbouwblad*, 2 januari 1937 omschreven als een 'zeer sympathieke en menselijke geste'.

17 Zo deed Deterding een oproep 'Aan allen, die hun instemming met mijn plan hebben betuigd', RIOD, archief weekblad *De Waag*, map U 8 a. Deze anti-communistische geluiden van Deterding vormden op zich zelf geen nieuws. Integendeel, sinds de jaren twintig voerde hij hartstochtelijk een publieke kruistocht tegen de bolsjewiki, aldus Ben Knapen in: *De lange weg naar Moskou. De Nederlandse relatie tot de Sovjet-Unie 1917-1942* (Amsterdam-Brussel, 1985) 151-152. Nieuw was de combinatie van deze anti-communistische opvattingen met zijn pro Duitse houding.

18 Aldus de persoonlijke toelichting van Deterding op zijn plan die in *De Standaard*, 29 december 1936;

In de visie van Sir Henry leek het er op dat met het overschot van het ene land het tekort in het andere land opgeheven kon worden en dat tegelijkertijd de landbouwcrisismaatregelen, die beperking van de agrarische produktie inhielden, overbodig gemaakt zouden worden.

Deterding onthulde ook de eindbestemming van de geldelijke opbrengst van de transactie: zij zou aan de Duitse 'Winterhulpe' ter beschikking worden gesteld. Hij liet verder weten het op prijs te stellen wanneer zoveel mogelijk Nederlanders instemming met zijn plan zouden willen betuigen of het eventueel financieel zouden willen steunen door hun bijdrage te storten bij de kasvereniging te Amsterdam onder het motto: 'Westersche samenwerking'¹⁹.

Vanaf 16 januari 1937 begon het nieuwe door Deterding financieel ondersteunde weekblad *De Waag* te verschijnen²⁰. Deterdings woordvoerders Wigersma en Dijt waren hierbij ook betrokken. Wigersma was voorzitter van het stichtingsbestuur dat *De Waag* uitgaf. Dijt was als redacteur voor landbouweconomische zaken aan het blad verbonden. Het lag in de bedoeling dat het bureau van de stichting 'De Waag' te Haarlem, dat als uitgever van het blad fungeerde, ook zou optreden als het centrale inkoopbureau voor de uitvoering van het plan Deterding²¹. Rond *De Waag* bewoog zich een bont gezelschap vooral bestaande uit intellectuelen, dat ondanks de diversiteit van onderlinge opvattingen toch een aantal gemeenschappelijke kenmerken vertoonde. Het protest tegen de bestaande politieke constellatie waaraan in rechts-autoritaire en anti-democratische denkbeelden uiting werd gegeven, voerde daarin de boven-²². In deze kringen waren Wigersma en Dijt gezaghebbende figuren.

Dit milieu vormde niet bepaald het ideale klimaat waarin het plan Deterding rustig en onopgemerkt, zoals de regering het graag gezien had, ten uitvoer kon worden gebracht.

De kritiek op het plan Deterding in de publiciteit nam gaandeweg toe²³. De goede *De Telegraaf*, 29 december 1936; *De Maasbode*, 29 december 1936, het *Algemeen Handelsblad*, 29 december 1936 en *Het Nationale Dagblad*, 30 december 1936 vrijwel volledig werd opgenomen. *Het Volk*, 29 december 1936 drukte een toelichting op het plan van de woordvoerder van Deterding, ir. Dijt, af.

19 'Dr. Deterding lichtte zijn plan toe' in het *Algemeen Handelsblad*, 29 december 1936. Eveneens aandacht in verschillende afleveringen van *De Waag, algemeen cultureel politiek en economisch weekblad voor Nederland*, in het bijzonder in het eerste nummer van de eerste jaargang ruime aandacht voor het plan Deterding (16 januari 1937) 9, 10, 23, 24, 41, 42, 43.

20 I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (1956; herdr. Utrecht, 1978) 277-278. P. Stoop, *Niederländische Presse unter Druck. Deutsche auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940* (München etc., 1987) 73.

21 RIOD, archief weekblad *De Waag*, map U 9 a, brief van ir. Wigersma aan Deterding, 27 juni 1938.

22 Over de stichting en het tijdschrift *De Waag* en zijn medewerkers in de eerste plaats Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, 277-278; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, I, 396-400 en ook A. A. de Jonge, *Crisis en kritiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (1968; herdr. Utrecht, 1982) 315-318.

23 Hein Vos typeerde het plan Deterding als een twijfelachtig gebaar in *Het Volk*, 29 december 1936; in de 'Rubriek van dr. H. Polak', *Het Volk* van 2 en 9 januari 1937 uitsluitend negatief commentaar op het plan. Ook in *De Standaard* van 5 januari 1937, waarin het tweede kamerlid (AR), Chr. van den Heuvel,

bedoelingen achter het plan trok men niet in twijfel, maar de verwachtingen vond men doorgaans veel te rooskleurig en men maakte bezwaren tegen de wijze waarop het plan in de praktijk werd gebracht. De Groningse hoogleraar dr. H. W. C. Bordewijk schreef in *De Haagsche Post* van 23 januari 1937 in deze zin:

met den dag zwelt de literatuur over het Plan-Deterding aan. Een symphonie kan men haar niet noemen. Pro en contra staan scherp tegenover elkaar. Dit is begrijpelijk. Er is belangenstrijd en ergernis over de uitvoering.

Alhoewel Bordewijk de goede bedoelingen van Deterding niet in twijfel wilde trekken, kon hij niets anders dan het plan, gemeten naar zijn gevolgen, beoordelen als een politieke daad, zonder perspectief en onpedagogisch. Deterding haalde zelf de politiek erbij door het plan als een middel in de strijd tegen het communisme voor te stellen. Het land dat het meest zou profiteren van het plan, is het nationaal-socialistische Duitsland, de drager bij uitstek van anti-bolsjewistische propaganda. Bordewijk vroeg zich af of het op de weg van de Nederlandse landbouwpolitiek lag een vreemd regeringsstelsel te steunen, waarvan ons land n economisch opzicht alleen maar ellende beleefde. Economisch bood het plan geel enkel perspectief daar er uitsluitend verplaatsing van consumptie en geen stimulerii.g van het economisch leven viel te verwachten. Daarbij is het, aldus Bordewijk, maar de vraag of er sprake is van onverkoopbare overschotten.

Laat Duitsland een minder autarkische politiek gaan voeren en zijn produktie meer op de uitvoer richten dan komen de deviezen vanzelf en behoeft niemand honger te lijden²⁴.

Alle goede bedoelingen ten spijt, van meet af aan lag in de opzet van het plan de kiem van mogelijke conflicten besloten. Zodra het plan ten uitvoer werd gebracht, bleek Bordewijks analyse maar al te juist te zijn. Al waren de aard en omvang van de moeilijkheden natuurlijk niet precies te voorzien.

Het plan zelf blijkt al gedeeltelijk gerealiseerd te zijn, voordat de officiële bekendmaking op 28 december 1936 plaatsvond. De nauwkeurige aard van de aankopen zoals de afgesproken hoeveelheden en de bedongen prijzen, is onbekend. Evenmin is van de inleidende besprekingen tussen Deterding, Colijn en Hirschfeld over deze aankopen iets op schrift vastgelegd. De eerste stukken ds teren van 5 en 7 januari 1937. Het waarschuwde tegen hoge verwachtingen. Naar zijn mening zi u het plan de welvaart niet herstellen. Tevens vroeg hij zich af waarom er uitsluitend medewerkers uit de fascistische hoek bij betrokken waren en waarom Deterding niet langs de normale weg, via de clearingrekening, tien miljoen gulden beschikbaar had gesteld. *De Standaard* drukte evenals *Het Volk* en het *Algemeen Handelsblad* op 9 januari 1937 het adres van het NVV aan de minister van sociale zaken af, waarin gewezen werd op het gevaar van het plan met het oog op de werklozensteun. Zowel in het *Algemeen Handelsblad* als *De Standaard* het bericht uit het Franse blad *L'Ordre*, 18 en 19 januari 1937, waaruit bleek dat het plan Deterding in de Duitse pers doodgezwegen werd en wel omdat dit erop zou wijzen dat de voedselvoorziening in Duitsland te wensen over liet en Deterding het grootkapitalisme belichaamde.

24 'Het Plan-Deterding. Een politieke daad. Zonder perspectief, en onpaedagogisch!', *De Haagsche Post*, 24e jaargang no. 1215 (23 januari 1937).

document van 5 januari is het schrijven van de regeringscommissaris voor akkerbouw en veehouderij, ir. Louwes, aan ir. Dijt, waarin hij namens de minister van landbouw en visserij, mr. dr. L. N. Deckers, een prijsvoorstel inzake bepaalde landbouwproducten zoals levende varkens, rugspek en aardappelmeel deed²⁵. Als zaakwaarnemer ging Dijt op 7 januari 1937 met het voorstel van Louwes akkoord²⁶. De kritische opmerkingen die de crisis-accountantsdienst maakte bij deze export naar Duitsland vonden geen gehoor²⁷. De transactie werd voortgezet in de maanden januari, februari en maart. Naast de genoemde producten werden nog eieren, kaas en boter verkocht. Sommige producten werden op de vrije binnenlandse markt door Dijt zelf opgekocht. De aankoop van andere producten geschiedde echter, daar zij onder de *vigueur* van de landbouwcrisismaatregelen vielen, via de centrales die de in- en uitvoermonopolies onder hun beheer hadden²⁸.

Al spoedig begon Dijt zich namens Deterding te beklagen over te hoge prijzen die er tegen de oorspronkelijke afspraken in betaald zouden zijn. Eerst deed hij zijn beklag bij de regeringscommissaris Louwes. Vervolgens wendde hij zich na een onbevredigend antwoord²⁹ tot de minister van landbouw en visserij, mr. Deckers. En uiteindelijk probeerde hij de minister-president, Colijn, te spreken te krijgen.

De voornaamste klacht betrof de prijs van de varkens die door Deterding afgenomen waren. Per abuis had Dijt een afrekening ontvangen van de export van varkens naar Zwitserland gesteld op naam van een andere firma. Door deze vergissing van een ambtenaar van de Nederlandse Veehouderij Centrale, de crisisorganisatie die namens de regering de uitvoer van de Nederlandse varkens naar het buitenland regelde, kwam Dijt erachter dat in dezelfde tijd dat hij in het kader van de transactie Deterding varkens voor veertig cent per kg had gekocht, er eveneens varkens voor een lagere prijs namelijk vierendertig cent per kg door de NVC van de hand waren gedaan. Dijt wees er nadrukkelijk op dat het de bedoeling van het plan Deterding was geweest de

25 LCB -10. Schrijven van de regeringscommissaris voor de akkerbouw en veehouderij, Louwes, aan dr. ir. M. D. Dijt, 5 januari 1937.

26 *Ibidem*, bevestiging van Dijt aan de regeringscommissaris voor de akkerbouw en veehouderij, 7 januari 1937.

27 *Ibidem*, de crisis-accountantsdienst vroeg zich in een schrijven aan de minister van landbouw en visserij af of de export van slachtvee naar Duitsland economisch wenselijk moest worden geacht gezien de stijgende prijzen op de binnenlandse markt, 6 februari 1937.

28 Over de producten die in het kader van het plan Deterding op de 'vrije' markt zijn aangekocht, zijn geen schriftelijke stukken, voorzover bekend, bewaard gebleven. De producten die via de regeringsinstaties werden aangekocht, vormden slechts een minderheid van alle producten die bij de 'tien miljoen' transactie betrokken waren. Ook hiervan ontbreken deels de schriftelijke bewijzen.

29 LCB- 10. Antwoord van de regeringscommissaris Louwes aan Dijt, 24 maart 1937. Dijt was trouwens niet de enige die zijn beklag deed. De voorzitter van de Nederlandse bond van varkenshandelaren, J. Turksma, zond een telegram op 28 januari 1937, aan de minister van landbouw en visserij, waarin hij protesteerde tegen het feit dat niet alle handelaren in staat gesteld waren te verkopen en bovendien was er afgeweken van de officieel vastgestelde prijs, *ibidem*. De Nederlandse vereniging van spek-exporteurs voelde zich eveneens gepasseerd en gedupeerd door de transactie Deterding, blijkens een schrijven van 26 januari 1937. Algemeen Rijksarchief, tweede afdeling, archief van het college van regeringscommissarissen, bedoeld in artikel 26a van de landbouwcrisiswet (1934-1940) en het college van voedselvoorziening (1940-1942) (nummer toegang 2. 11. 15) inv. 2167.

overschotten van verschillende landbouwprodukten, die anders onverkoopbaar waren of tegen afbraakprijzen zouden moeten worden weggewerkt, over te nemen en deze in Duitsland ten behoeve van de Winterhijlfe te verkopen. Daarbij was bepaald dat voor het plan Deterding de laagste prijzen betaald zouden worden³⁰.

De regering reageerde nogal terughoudend. Met haar informatie was zij bepaald niet voortvarend en weinig scheutig³¹. Zij verdedigde de varkensexport naar Zwitserland tegen zeer lage prijzen met als voornaamste argument dat zij deze mogelijkheid tot herovering van de Zwitserse markt aan wilde grijpen. Sinds vijftien jaar had namelijk geen uitvoer meer daarheen plaatsgevonden. Bovendien was verkopen zelfs tegen deze lage prijzen altijd nog voordeliger dan invriezen. De cruciale vraag of de door Dijt gesuggereerde afspraak — om te kunnen kopen voor de laagste buitenlandse prijzen — ook inderdaad tussen Colijn en Deterding tijdens de inleidende besprekingen gemaakt was, werd omzeild. Achter de schermen werd op ambtelijk niveau druk overlegd. Met name Louwes, de regeringswoordvoerder in deze zaak, wilde nu wel eens weten wat er precies tussen Deterding en Colijn in het najaar van 1936 afgesproken was.

Pas na enkele maanden kwam er een notitie van de secretaris van de premier, Reyseger, waarin hij meedeelde dat Colijn zich in ieder geval herinnerde dat de prijzen lager dan de normale zouden zijn, maar deze prijzen hadden betrekking op tuinbouwprodukten. Ten aanzien van eventuele afspraken over de levering van varkens stond hem niets bij. Colijn meende evenwel dat voor de varkens aan het Deterding-concern geleverd, 'geen hooger prijs in rekening wordt gebracht dan bij gelijktijdigen verkoop aan derden'³².

Deterding staakte zijn betalingen aan de Nederlandse veehouderij centrale. Via Dijt liet hij doorschemeren dat van een eventueel vervolg op het eerste plan geen sprake meer zou zijn, wanneer deze kwestie niet behoorlijk werd opgelost.

De oplossing van het gerezen conflict leek nabij toen begin juni er een onderhoud tussen Deterding en Louwes plaatsvond. Als gevolg van hetgeen Deterding tijdens dit onderhoud naar voren had gebracht, adviseerde Louwes de minister van landbouw en visserij om het bemiddelingsvoorstel te honoreren. Dit voorstel hield in dat het verschil gedeeld zou worden. Gezien de geest waarin de oorspronkelijke besprekingen tussen Deterding en Colijn c. s. gevoerd waren, bestond er volgens Louwes aanleiding voor Deterding om dergelijke verwachtingen te koesteren. Minister Deckers van landbouw en visserij verklaarde zich met het voorstel akkoord en machtigde Louwes de

30 *Ibidem*, brief van Dijt aan de minister van landbouw en visserij, mr. dr. L. N. Deckers, 1 mei 1937.

31 Niet alleen tegenover Deterding en zijn zaakwaarnemers maar ook in het algemeen was men van regeringszijde zeer spaarzaam met mededelingen betreffende de realisatie van het plan. Zo volstond zij er mee in *De landbouwcrisismaatregelen hunne werking en uitvoering* — het verslag dat de regering krachtens de landbouwcrisiswet 1933 verplicht was om de drie maanden aan de staten-generaal uit te brengen — te vermelden dat er als gevolg van het plan Deterding 'een grote hoeveelheid aardappelen', 'een groot aantal zware varkens' en 'extra verkopen boter' naar Duitsland waren uitgevoerd. *De landbouwcrisismaatregelen hunne werking en uitvoering*, XIV ('s-Gravenhage, 1937) 22, 30 en 41.

32 *LCB* - 10. Notitie van de secretaris van de minister-president, W. Reyseger, voor de regeringscommissaris Louwes, gedateerd op 28 mei 1937.

Nederlandse veehouderij centrale te berichten dat de prijs van varkens die aan Deterding verkocht waren op f0,37 per kg in plaats van f0,40 gesteld kon worden. Als gevolg van dit *gentleman's agreement* betaalde de regering f112.000,- aan Deterding terug³³.

Omslag: 'plan' wordt 'affaire' Deterding

Het geschil leek bijgelegd totdat het *Algemeen Handelsblad* vanaf begin augustus 1937 regelmatig over het plan Deterding begon te publiceren. Deze perscampagne, — zo mogen deze publikaties wel genoemd worden, — raketde de moeilijkheden rond het plan weer op. Door deze publieke aandacht veranderde het plan voorgoed in de 'zaak', 'kwestie' of 'affaire' Deterding.

Al vrij snel na het publiekelijk in werking treden van het plan op 28 december 1936 had het *Algemeen Handelsblad* enige kritische kanttekeningen gemaakt. Het blad vroeg zich onder meer af of Deterdings gift economisch gezien wel zo voordelig voor Nederland zou uitwerken. Wat er volgens het liberale dagblad nu ging gebeuren was dat Deterding voor lagere dan de algemeen geldende prijzen produkten in Nederland opkocht en deze tegen de veel hogere in Duitsland heersende prijzen verkocht. Dit verschil zou niet Nederland, bijvoorbeeld het landbouwcrisisfonds, maar de Duitse Winterhilfe ten goede komen³⁴.

Verder richtte de kritiek zich op de wijze waarop de gevolmachtigde van Deterding, ir. Dijt, de export naar Duitsland regelde. In plaats van zoveel mogelijk alle geledingen van het plan te laten profiteren, had hij de uitvoer van drie miljoen eieren slechts via één bepaalde exportfirma laten verlopen. Deze keuze van Dijt was geen toevallige, want hij was tevens adviseur van de directeur van de betreffende firma. Bovendien bleek dat slechts die eierhandelaren voor deze export in aanmerking kwamen die nationaal-socialistische denkbeelden toegedaan waren³⁵.

De berichtgeving in het *Algemeen Handelsblad* richtte zich nu specifiek en in steeds fellere bewoordingen tegen de handelwijze van de regering en in het verlengde daarvan tegen het functioneren van de ambtenaren uit het landbouwcrisisapparaat, terwijl het aandeel van Sir Henry Deterding en zijn zaakwaarnemer Dijt daarentegen enkel en alleen in lovende zin werden beschreven. De algemene teneur van de berichtgeving over de verwickelingen rond de kwestie Deterding was dat zij het logische gevolg waren van het feit dat de overheid, in casu de crisisorganisaties, ten onrechte op de stoel van de koopman waren gaan zitten. Deze politiek vloeide voort

33 *Ibidem*, Louwes aan de minister van landbouw en visserij, 9 juni 1937; minister van landbouw en visserij aan de regeringscommissaris Louwes, 10 juni 1937 (tevens een afschrift aan de crisis-accountantsdienst).

34 Zie ook noot 23. In het *Algemeen Handelsblad* van 30 december 1936 verscheen een kritisch artikel met het opschrift 'Dr. Deterding's gift. De economische kant van het geval'. In de rubriek 'Boerderij' van het *Algemeen Handelsblad* van 4 februari, vocht men de visie van Deterding waarin hij sprak van geaccumuleerde voorraden en van vernietiging van landbouwprodukten, aan. Noch van het één noch van het ander (onder meer vanwege het winterseizoen) was op dit moment sprake.

35 'Plan-Deterding en onze eieren-export', het *Algemeen Handelsblad*, 10 januari 1937.

uit het landbouwcrisisbeleid van de regering. Deze en andere kwesties bewezen eens te meer dat aan de landbouwcrisispolitiek zo snel mogelijk een einde moest komen.

Het *Algemeen Handelsblad* refereerde hier aan het complex van maatregelen dat de regering ter bestrijding van de gevolgen van de economische crisis in de landbouw had uitgevaardigd. Tijdens de affaire Deterding waren deze maatregelen nog volop van kracht vanwege het voortduren van de crisis. De politiek die deze steunmaatregelen in het leven riep, verleende de regering verregaande bevoegdheden om de productie, de verwerking en de afzet van de land- en tuinbouwprodukten te regelen, onder meer in de vorm van teeltbeperkingen, produktieregelingen en invoermonopolies. Regulering en ordening werden de sleutelwoorden van een dirigistisch overheidsbeleid, dat zeker gezien de toenmalige Nederlandse verhoudingen ongekend diep in de productie ingreep. Het laat zich raden dat de uitvoering van een dergelijke politiek een heel netwerk van nieuwe crisisorganisaties en ambtenaren met zich meebracht, waardoor in veler ogen, onder wie het *Algemeen Handelsblad*, de agrarische steunpolitiek een bureaucratisch en centralistisch karakter kreeg.

De eerste publikatie verscheen in het avondblad van het *Algemeen Handelsblad* op 6 augustus 1937. Het was een kort bericht met als kop 'Geschil Dr. Deterding en de Veehouderijcentrale', waarin werd meegedeeld dat aan Deterding compensatie was gegeven vanwege het feit dat hij ruim een ton teveel betaald had. Voor het *Algemeen Handelsblad* was de kwestie hier mee zeker niet afgedaan. De Nederlandse veehouderij centrale behoorde alsnog opheldering over deze affaire te verschaffen. Onder meer over de wijze waarop de prijzen van de landbouwprodukten tot stand kwamen. Men wilde ook de naam horen van de grote firma die, voor een lagere prijs dan aan Deterding berekend was, tegelijkertijd varkens van de NVC had gekocht³⁶.

Het nationaal-socialistische blad *Volk en Vaderland* speelde hier direct op in. Het wist te vermelden dat de naam van de bevoorrechte firma, die in het geheim voor veel lagere prijzen had ingekocht, begon 'met de S van Sally'³⁷. Het blad doelde op de S. van Zwanenberg, directeur van één van de grootste exportslachterijen in Nederland en voormalig directeur van de Nederlandse veehouderij centrale³⁸.

De berichten die in de loop van augustus, september en oktober in het *Algemeen Handelsblad* verschenen, voerden steeds meer nieuwe feiten ten tonele. Feiten die in wezen beschuldigingen jegens de handelwijze van de regering en haar vertegenwoordigers inhielden. Het aankoopplan werd van nu af aan uitsluitend als de 'zaak', 'kwestie' of 'affaire' aangeduid. Eerst fungeerde de NVC als hoofdschuldige. Vervol-

36 'Geschil dr. Deterding en de veehouderijcentrale', het *Algemeen Handelsblad* van 6 augustus 1937.

37 'Geheime gunst. Deterding betaalde twee ton meer dan een ander', *Volk en Vaderland*, 5e jaargang no. 34 (20 augustus 1937).

38 In 1934 had de minister van landbouw en visserij als gevolg van de aanhoudende kritiek een onderzoekscommissie (commissie-Beumer) ingesteld, die het functioneren van de NVC moest onderzoeken. Ondanks het feit dat niets was gebleken van handelingen door de NVC en haar directeur die uit het oogpunt van politieke moraliteit afkeuring verdienden, was Van Zwanenberg toch als directeur van de NVC afgetreden. Gezien zijn dubbele positie van zowel directeur van een grote exportslachterij als van de NVC was deze benoeming een ongelukkige geweest. Krips, *Praktijk als antwoord*, 83. Aan deze verdachtmakingen en kritiek kwam echter geenszins een einde.

gens kreeg de regeringscommissaris Louwes de zwarte piet toegeschoven. En uiteindelijk werd de schade benadrukt die het prestige van het overheidsgezag door deze affaire geleden had.

Het prijsverschil tussen de Deterding-varkens en de varkens-export naar Zwitserland vormde nu de aanleiding om het gehele functioneren van de Nederlandse veehouderij centrale en van de regeringscommissaris waaronder zij ressorteerde — de regeringscommissaris voor de akkerbouw en veehouderij — ter discussie te stellen. De varkens bestemd voor de export naar Zwitserland waren volgens het *Algemeen Handelsblad* door de NVC extra duur ingekocht en veel te goedkoop verkocht. Het gevolg hiervan was dat de NVC ruim een ton op deze Zwitserse export had moeten toeleggen. Tezamen met het bedrag dat aan Deterding als schadevergoeding in de vorm van een prijsreductie betaald was, berekende het *Algemeen Handelsblad* een schade van twee ton. Dit bedrag moest door het landbouwcrisisfonds, de jaarlijkse begroting waaruit de landbouwcrisismaatregelen bekostigd werden, in casu gemeenschapsgelden, opgebracht worden. Van de noodzaak van deze geforceerde en sterk verliesgevende export was men in het geheel niet overtuigd, juist nu de varkensmarkt zich enigszins leek te herstellen. Het marktveroveringsargument dat de overheid ter verklaring van de lage verkoopprijzen had aangevoerd, kon geen rol gespeeld hebben, daar het hier een incidentele verkoop betrof. Daarbij was de transactie Deterding nog aan de gang en waren er nieuwe transacties mogelijk.

Scherper nog dan het gebrekkige zakelijke inzicht waarvan deze transactie blijk gaf, stelde het *Algemeen Handelsblad* de manier aan de kaak, waarop de crisisorganisatie de NVC de landbouwcrisismaatregelen namens de minister van landbouw en visserij uitvoerde. Zij opereerde autoritair en willekeurig en vrijwel zonder enige controle. Ter illustratie noemde het *Algemeen Handelsblad* het feit dat de veehouderij centrale varkens had gekocht, waarbij zij nota bene was afgeweken van de officieel door haarzelf gepubliceerde aankooprijzen. Uiteraard zonder er ruchtbaarheid aan te geven. Hier was sprake van een unfaire behandeling van de vrije handel door een overheidsinstelling en evenzeer van een onbillijkheid ten opzichte van de boeren. Slechts enkele varkenshouders waren door de NVC benaderd en hadden hun varkens zo gunstig kunnen verkopen. Bovendien had de NVC haar eigen exportmonopolie doorbroken door aan een particuliere firma de export naar Zwitserland te gunnen, terwijl varkensexporteurs bij andere transacties naar het buitenland, zoals het plan Deterding, waren buitengesloten³⁹.

Nadat inmiddels bekend was geworden dat de transactie-Deterding onder toezicht van de regeringscommissaris voor akkerbouw en veehouderij, ir. Louwes, had plaats gevonden, verschoof de aandacht naar de laatste.

Intusschen [zo citeerde het *Algemeen Handelsblad* op 19 augustus 1937 het vakblad *De vee- en vleeschhandel*] toont deze gang van zaken weer eens aan, dat de ' Stichting De Ned. Veehoude-

39 'Regeerings-commissaris, dr. Deterding en de varkens', het *Algemeen Handelsblad*, 12 augustus 1937; 'Varkens, die naar Zwitserland gingen', het *Algemeen Handelsblad*, 15 augustus 1937; 'Regeerings-commissaris, dr. Deterding en de varkens', het *Algemeen Handelsblad*, 18 augustus 1937.

rijcentrale' met haar statuten, met haar tienduizenden leden, haar bestuur en commissiën van advies, slechts een karikatuur is van wat een vereniging behoort te zijn. Deze heele stichting, met haar uitgebreide bevoegdheden en monopolies, waaraan de geheele Nederlandsche veehouderij en de handel in veeteeltproducten ondergeschikt zijn, is niets anders dan een werktuig — en een willig werktuig bovendien — in handen van één man: den regeeringscommissaris voor Akkerbouw en Veehouderij!

Als voorbeeld van het dictatoriaal optreden van Louwes werd hier bedoeld het feit dat de regeeringscommissaris over de varkensprijzen in het kader van het plan onderhandelde en ze tevens eigenmachtig vaststelde, terwijl alleen de NVC, de monopoliehouder van de uitvoer van varkens, de transactie mocht afhandelen. Men vroeg zich bovendien af waarom de regeeringscommissaris toch die 6.600 varkens naar Zwitserland voor vier en dertig cent per kg geleverd had, terwijl hij kon weten dat verkopen naar het buitenland onder de veertig cent per kg, de prijs waarvoor aan Deterding geleverd was, automatisch zware financiële consequenties in de vorm van restituties aan Deterding met zich mee zou brengen. Blijkbaar ging het *Algemeen Handelsblad* er vanuit dat regeeringscommissaris Louwes van alle afspraken die in het kader van het plan Deterding waren gemaakt, op de hoogte was⁴⁰.

De perscampagne leidde zelfs tot actie op politiek niveau. Het tweede kamerlid Van der Weyden van de RKSP vroeg schriftelijk aan de minister van economische zaken, mr. M. P. L. Steenberghe, waarom de NVC over een en hetzelfde produkt, varkens, verschillende prijzen berekend had⁴¹. Het antwoord van de minister gaf mr. D. F. Pont, afgevaardigde van de NSB in de Eerste Kamer, aanleiding om opnieuw vragen over deze zaak te stellen⁴².

Er is een duidelijk verband aan te geven tussen de aandacht die in de pers aan deze affaire werd geschonken en de hernieuwde activiteit die de overheid in deze kwestie ontplooidde. Deze activiteiten speelden zich verborgen voor de buitenwereld af tussen de diverse ambtelijke crisisdiensten en afdelingen, zoals bijvoorbeeld tussen het college van regeeringscommissarissen, het regeeringsbureau voor de uitvoering van de landbouwcrisiswet, de stichting landbouwcrisisbureau, de crisis-accountantsdienst en de veehouderijcentrale⁴³.

40 'Ruim twee ton schade voor landbouwcrisisfonds', het *Algemeen Handelsblad*, 19 augustus 1937.

41 Ingezonden op 26 augustus 1937: *Verlag der handelingen van de staten-generaal*, 542, 37.

42 LCB - 10. Schrijven van de minister van economische zaken aan de voorzitter van de Eerste Kamer, mr. W. L. baron de Vos van Steenwijk, inhoudende de antwoorden op de schriftelijke vragen van het eerste kamerlid mr. Pont, 15 september 1937.

43 De leiding van het landbouwcrisisbeleid lag in handen van het college van regeeringscommissarissen, eerste adviseurs van de dienstdoende minister. Naast drie regeeringscommissarissen, die elk over een aantal agrarische bedrijfstakken het crisisbeleid coördineerden, had de secretaris-generaal van het departement als voorzitter in het college zitting. De regeeringscommissaris voor de akkerbouw en veehouderij (Louwes) was vice-voorzitter van het college van regeeringscommissarissen. De daadwerkelijke uitvoering lag bij de elf speciaal ingestelde provinciale landbouwcrisisorganisaties en de centrales. Onder toezicht van een regeeringscommissaris droegen deze centrales elk voor zich de zorg voor een bepaalde groep van land- en tuinbouwproducten die tot eenzelfde bedrijfstak behoorden en die als crisisproducten onder de werking van de landbouwcrisiswet vielen. Zie voor een beschrijving van het landbouwcrisisapparaat *De landbouwcrisiswetgeving. Beknopt overzicht van de totstandkoming en werking van de landbouw-crisiswetgeving*

Het merendeel van de crisisinstellingen stond tamelijk los van het departement en vormde als het ware een 'eigen staat' binnen het gehele complex van ambtelijke diensten en afdelingen. Tussen al deze instanties werden nota's uitgewisseld, waarin aantijgingen over het optreden van de overheid die in de media geuit waren, ontkracht of genuanceerd werden. Door het stellen van de kamervragen nam de intensiteit van de correspondentie vanzelfsprekend toe. Daarbij had medio juli een wisseling van de wacht op regeeringsniveau plaats gevonden, hetgeen tot gevolg had dat de nieuwe minister, mr. M. P. L. Steenberghe, over de zaak Deterding geïnformeerd moest worden.

Het ontstaan van de nota van de directeur-generaal Hirschfeld, gedateerd op 30 augustus 1937, moet mede tegen deze achtergrond gezien worden. Persoonlijk had Hirschfeld geen concrete bemoeienis met de praktische uitvoering van het plan gehad, nadat was gebleken dat het aankoopplan zich buiten de bestaande handelspolitieke kanalen zou voltrekken. Als één van de weinige personen was hij echter wel bij de inleidende besprekingen betrokken geweest. Vandaar zijn nota over de gang van zaken in de aanloopfase van het plan. Hirschfelds nota gaf geen uitsluitsel over de vraag wat er toen precies was afgesproken.

Voor zover hij zich na driekwart jaar nog wist te herinneren, waren de laagste prijzen indertijd niet aan de orde geweest. Of Colijn tegenover Deterding uitdrukkelijk van de laagste prijzen had gesproken, was hem ook niet bekend. Hirschfeld herinnerde zich wel dat Colijn had gesproken over bijzonder lage prijzen in verband met het feit dat er overschotten zouden worden opgeruimd. Hij had altijd in de overtuiging geleefd dat de regeeringscommissaris ir. Louwes op de hoogte was van de prijsafspraken met Deterding; al kon hij zelf niet aangeven op welk moment en in welke vorm Louwes hiervan in kennis gesteld zou zijn. De kwestie van de prijspolitiek was in de economische commissie van de ministerraad besproken. Het was volgens Hirschfeld goed mogelijk dat Louwes, die alleen bij uitzondering de vergaderingen van de economische commissie bijwoonde, daarbij niet aanwezig was geweest. In de kantlijn heeft ir. Louwes deze passage als volgt van commentaar voorzien: 'Ik herinner mij van een dergelijke bespreking in de Econ. Commissie niets. Ik kwam er vrijwel alleen als de heer Van Rhijn afwezig was'⁴⁴. In de regel verliep de ambtelijke weg van de secretaris-generaal van economische zaken die in de functie van de voorzitter van het college van regeeringscommissarissen als een *trait d'union* tussen de minister en het college optrad, naar de regeeringscommissaris Louwes, de zaakuitvoerder namens de regering.

Hirschfeld besloot zijn nota met het advies om bij de beantwoording van de kamervragen vooral uit te laten komen dat de prijs die ir. Louwes indertijd aan ir. Dijt berekend had, een redelijke prijs was geweest. Dat er voor een individuele transactie

in Nederland vanaf 1929 (3 dln.; 's-Gravenhage, 1937-1940). Zoals de titel aangeeft ligt de nadruk op de landbouwcrisismaatregelen, toch komen de crisisinstellingen, als uitvloeisel van deze maatregelen, ook aan de orde.

44 Nota Hirschfeld. Mr. dr. A. A. van Rhijn was secretaris-generaal van het departement van landbouw en visserij, later van economische zaken.

eens een lagere prijs was berekend, leek hem geenszins in strijd met de goede trouw. Daarom was het van belang te weten of men volledig of gedeeltelijk aan de eis van Deterding tegemoet was gekomen. In het laatste geval kon men met recht zeggen dat het standpunt van Deterding niet volledig aanvaard werd, doch dat men, om een misverstand, dat mogelijk ontstaan was, uit den weg te ruimen, een compromis heeft getroffen ten aanzien van den prijs.

In de kantlijn beaamde Louwes deze zinsnede: 'Zoo is het gebeurd'⁴⁵.

Het antwoord van minister Steenberghe op de schriftelijke kamervragen was nogal summier en het bevatte weinig nieuws. De antwoorden waren grotendeels door Louwes gesouffleerd⁴⁶. De minister erkende dat er inderdaad ooit varkens waren geleverd voor een twee en twintig procent lagere prijs dan aan anderen was berekend. Dat was echter niet aan een bepaalde firma, maar rechtstreeks door de centrale als monopoliehoudster aan een Zwitsers import-consortium gegund. Dit consortium had een Nederlandse firma, de NV Zilvermit en Pinto's Handelsmaatschappij te Rotterdam, met het toezicht op deze export belast. Vervolgens gaf de minister een overzicht van de varkens die tussen oktober 1936 en april 1937 aan genoemd consortium door de NVC waren geleverd. Uit dit overzicht bleek dat naast de inmiddels bekende 34 cent per kg levende varkens ook voor 32 zelfs voor 30 cent verkocht waren. De minister bleef de mening toegedaan dat deze transactie zeker verantwoord mocht worden genoemd gezien de positie, waarin de varkensmarkt in het najaar van 1936 en ook nog in de eerste maanden van 1937 verkeerde. Het tekort aan varkens was tamelijk recent ontstaan en toentertijd nog niet te voorzien. Het marktveroverings- en marktontlastingsargument werd ook door de nieuwe minister gehanteerd. Enigszins cryptisch lichtte hij aan Deterding de prijsreductie van veertig tot zevenendertig cent toe. De aanleiding hiertoe lag in de omstandigheid dat Deterding in de mening verkeerde dat hem varkens tegen de laagste prijs waren verkocht, waarvoor ze, aan welke buitenlandse afnemer ook, waren verkocht. De minister liet in het midden of de mening van Deterding juist was of niet. Het feit dat Deterding deze mening te goeder trouw huldigde en gezien het feit dat hij reeds voor tien miljoen landbouwprodukten gekocht had, deed zijn voorganger, minister Deckers, besluiten op het voorstel van Deterding, een prijsverlaging van drie cent per kg, in te gaan⁴⁷.

De ontwijkende antwoorden van minister Steenberghe wakkerden het conflict eerder aan dan dat ze rust brachten. Op 13 september 1937 wendde Deterdings zaakwaarnemer Dijt zich prompt tot de regering met het verzoek om een nieuwe regeling⁴⁸. Uit het antwoord van de minister op de kamervragen was namelijk gebleken dat de vergoeding op basis van verkeerde inlichtingen tot stand was gekomen. Eveneens zette het antwoord van de minister het eerste kamerlid mr. Pont er toe aan opnieuw vragen te

45 *Ibidem*.

46 LCB - 10. Dit blijkt wanneer men de antwoorden van de minister vergelijkt met een schrijven van Louwes, 6 september 1937, waarin de concept-beantwoording van de vragen van het tweede kamerlid Van der Weyden ter goedkeuring aan de minister worden voorgelegd.

47 Ingezonden op 8 september 1937: *Verslag der handelingen van de staten-generaal*, 542, 37.

48 LCB - 10. Dijt aan de regeringscommissaris Louwes, 13 september 1937.

stellen. Hoewel de minister het NSB-kamerlid niet meer hoefde te beantwoorden vanwege zijn vertrek uit de Kamer, was het kwaad al geschied.

Het *Algemeen Handelsblad* reageerde ongemeen fel met een viertal korte berichten. Het antwoord van de minister was in flagrante strijd met de feiten. De varkens waren wel degelijk verkocht en in rekening gebracht aan de particuliere firma Zilversmit en Pinto. De factuur van de NVC op naam van deze firma die per ongeluk naar Dijt was verzonden, vormde daarvan het bewijs. Cynisch vatte het *Algemeen Handelsblad* de woorden van de minister als volgt samen: aan Deterding was een ton betaald 'niet omdat hij er recht op had maar meende er recht op te hebben'. En als klap op de vuurpijl vermeldde het blad dat vertegenwoordigers van de Nederlandse regering de nog lagere verkoopprijzen van 32 cent en 30 cent tegenover Deterding verzwegen hadden⁴⁹.

In deze fase van het conflict betekende vierkant weigeren door de regering, dat er van verdere transactie met Deterding geen sprake meer kon zijn. Ronduit toegeven dat Deterding gelijk zou hebben, betekende dat op vrijwel alle produkten achteraf een toeslag betaald zou moeten worden.

De zaak liep steeds hoger op. Dijt verzocht namens Deterding op enigszins hoge toon om het instellen van een ereraad, daar het hier niet ging om een handelszaak waarbij winstbejag in het geding was, maar om een ideële aangelegenheid⁵⁰. In regeringskringen werd dit een onzinnig idee gevonden, maar een meer loyale houding achtte men gewenst⁵¹. Besloten werd Louwes naar Deterding in St. Moritz te sturen om rechtstreeks met hem te overleggen.

Louwes had zelf al laten weten dat het weinig zin had om verder met Dijt te overleggen 'voor en aleer volkomen vaststaat, wat er precies aan Deterding is toegezegd'. Wanneer werkelijk zou komen vast te staan dat de goederen bestemd voor het plan Deterding zouden worden geleverd tegen voorwaarden en prijzen die golden voor de landen, waarheen voor de laagste prijzen werd geleverd, dan was het verzoek van Deterding c. s. redelijk. Louwes was van dergelijk vergaande toezeggingen, zelfs bij latere informatie, niets gebleken. Wel had Louwes uit de nota van de secretaris van Colijn, Reyseger, van 28 mei begrepen dat de toezeggingen aan Deterding verder gingen dan hem oorspronkelijk was meegedeeld. Tengevolge hiervan was de bekende prijsreduktie tot stand gekomen⁵².

49 In het *Algemeen Handelsblad* van 30 september, 1, 3 en 7 oktober 1937.

50 *LCB* -10. Dijt gebruikt hier de zinsnede een 'ideële aangelegenheid', maar uit de gehele context blijkt dat hij een idealistische aangelegenheid bedoelt. Zijn verzoek was gericht aan dr. H. Colijn, minister van algemene zaken, 2 december 1937. Colijn stelde een dag later aan de minister van economische zaken voor de aangelegenheid in de eerstvolgende vergadering van de economische commissie uit de ministerraad te brengen. Laatstgenoemde vroeg omzichtig aan Colijn of het misschien mogelijk was hem nog iets over de eerste bespreking mee te delen daar hij er nog niet in geslaagd was de kwestie te reconstrueren en Deterding zich op Colijns toezeggingen bleef beroepen (16 december 1937). De uiteenzetting van de minister van economische zaken over de gerezen moeilijkheden, gedateerd op 21 december 1937 en vastgesteld voor de economische commissie, wierp geen enkel nieuw licht op de zaak.

51 *Ibidem*, althans zo werd het geformuleerd door de secretaris van Colijn, W. Reyseger, 7 januari 1938. *LCB* - 10.

52 *Ibidem*, nota van de regeringscommissaris Louwes aan de minister van economische zaken, 11 december 1937. Op 17 januari 1938 vond inderdaad een onderhoud tussen Colijn en Louwes plaats, waarop

Medio februari 1938 vertrok Louwes naar St. Moritz om rechtstreeks met Deterding te overleggen. Dijt was inmiddels door Deterding op een zijspoor gezet. De verstandhouding tussen hen was verslechterd. Deterding keurde Dijts eigenmachtig optreden af en vond hem onbetrouwbaar⁵³. In St. Moritz leken zij tot overeenstemming te komen. Tot een gezamenlijk communiqué werd besloten, dat echter nooit werd gepubliceerd⁵⁴. De zaak bleef zich voortslepen toegespitst op de restitutie die Deterding alsnog — dit keer betrof het zuivelprodukt kaas — wilde ontvangen. Bij de aarzelende houding van de betrokken overheidsfunctionarissen om knopen door te hakken en de zaak definitief af te handelen, speelde een rol dat nieuwe aankopen door Deterding nog altijd tot de mogelijkheden behoorden.

Uiteindelijk verscheen op 13 september 1938 een persbericht van de regering. Het kwam er op neer dat naar aanleiding van de nog bestaande verschillen over de transactie Deterding een bespreking had plaats gevonden tussen de ministers Colijn en Steenberghe en de heren Deterding en Louwes. Daarbij ging het er vooral om of de eerste besprekingen van Deterding met de Nederlandse regering in die geest waren gevoerd dat Deterding met recht aanspraak kon maken op berekening van de laagste buitenlandse prijzen. Vast was komen te staan dat de zienswijze van Deterding juist was geweest. Doordat een afspraak in deze geest aan de uitvoerende instantie, het toenmalige departement van landbouw en visserij en de daaronder ressorterende crisiscentrales niet bekend was, heeft zich een misverstand voorgedaan⁵⁵.

Nog even leek aan de zaak Deterding geen einde te komen toen Deterding, waarschijnlijk gesterkt door de gunstige afloop, met een nieuw voorstel kwam. Hij opperde wegens gederfde inkomsten het idee van rentebetaling à drie procent⁵⁶. Voor Louwes was dit een reden om de minister te adviseren de zaak maar af te handelen en snel het bedrag dat men nog aan Deterding schuldig was, over te maken⁵⁷. Intussen had

Colijn had toegegeven dat er over 'laagste buitenlandse prijzen' was gesproken, maar er tevens op had gewezen (zoals eerder in de notitie van zijn secretaris, Reyseger) dat deze van toepassing waren op overschotten die onverkoopbaar waren of tegen afbraakprijzen moesten worden verkocht. Het was duidelijk dat verschillende misverstanden in het leven waren geroepen vanwege het feit dat deze afspraak hem onbekend was, aldus Louwes aan de minister van economische zaken, 21 januari 1938. Besloten werd in overleg met Colijn de zaak te heroverwegen, hetgeen tot gevolg had dat Louwes zich met Deterding in verbinding stelde.

53 Deterding schreef aan de hoofdredacteur van *De Waag*, Th. B. E. Hoyer, op 3 februari 1938, dat Dijt 'teveel van redevoeringen en goedkoop applaus' hield. Dijt was mede in verband hiermee uit *De Waag* gezet. Naast nalatigheid van de kant van Dijt speelde animositeit tussen Wigtersma en hem een rol, aldus Hoyer aan Deterding, 1 februari 1938. RIOD, archief *De Waag*, map U 8 f. Dijt vervolgde op eigen gezag zijn campagne in het *Algemeen Handelsblad*, hetgeen Deterding ten zeerste afkeurde. *Ibidem*, Deterding aan Hoyer, 19 februari 1938.

54 LCB - 10. Schrijven van Louwes aan Deterding, waarin hij 'het zeer aangename onderhoud' samenvat, 17 februari 1938. Verslag Louwes aan de minister van economische zaken, 21 februari 1938. Schriftelijke reacties van Deterding naar aanleiding van het onderhoud en het concept-perscommuniqué, 18 en 19 februari 1938.

55 LCB - 10. Dit persbericht verscheen integraal in *De Maasbode*, *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad*, 14 september 1938.

56 *Ibidem*, Deterding aan Louwes, 26 november 1938.

57 *Ibidem*, Louwes aan de minister van economische zaken, 5 december 1938.

Deterding zich er bij Colijn over beklaagd dat hij zijn geld niet kreeg. Hierop werd besloten zo spoedig mogelijk het verschuldigde bedrag aan Deterding over te maken, plus de rente om 'van alle gezeur af te zijn'⁵⁸. Tussen Deterding en de regering was de zaak hiermee afgedaan. Zij speelde echter nog op politiek niveau enige tijd door. Tijdens de begrotingsdebatten fungeerde de transactie tussen Deterding en de Nederlandse regering als afschrikwekkend voorbeeld, aan de hand waarvan men wilde aantonen dat, wanneer de overheid als koopman ging optreden, haar prestige ernstig werd aangetast⁵⁹.

Gedurende de bezettingsjaren dook het plan Deterding in kringen van de Sicherheitsdienst weer op. Vooroorlogse medewerking aan het plan gold bij de Duitse autoriteiten als een aanbeveling⁶⁰.

Na de oorlog had het plan geen praktische betekenis meer, maar speelde het slechts een bijrol in de historiografie van de crisisjaren en de tweede wereldoorlog.

II DE ZAAK DETERDING GEWOGEN

Het feitelijk verloop van het plan, of zo men wil van de zaak, Deterding laat zich goed traceren. Tegelijkertijd doemen er nieuwe vragen op, onder meer naar aanleiding van het optreden en de handelwijze van de regering en haar medewerkers, die op hun beurt weer om een interpretatie en een verklaring vragen.

Wat bewoog bijvoorbeeld de regering om met een dergelijk plan in zee te gaan? In hoeverre was de regering zelf voor het ontstaan van de affaire Deterding verantwoordelijk? En tenslotte aan welke factoren en tevens aan wiens toedoen viel het langdurige en zeer onbeholpen verloop van de zaak Deterding toe te schrijven?

Vooraf een kwestie van geld?

Overwegingen van praktische aard stonden overduidelijk bij de regering voorop. In de verhullende idealistische taal waarin Deterding zijn plan kleepte, zag de regering niets. Integendeel, hierdoor dreigde het plan schipbreuk te lijden. Op zuiver zakelijke gronden hoopte zij echter met dit aarikoopplan wel financieel voordeel te behalen en tevens de benarde situatie in de landbouw te verbeteren.

58 *Ibidem*, schrijven aan Louwes, gedateerd op 10 december 1938 en waarschijnlijk (niet ondertekend) afkomstig van de secretaris-generaal Van Rhijn. Bevestiging van de minister van economische zaken aan de accountantsdienst om het verschuldigde bedrag aan Deterding over te maken, 9 december 1938 en de schriftelijke instemming van Colijn aan de minister van economische zaken, 13 december 1937.

59 *Verlag der handelingen van de staten-generaal*, 544 B, 1128 en 1131; 555, 74 en 79.

60 RIOD, coll. HSSPF, 69 A a — Tijdens besprekingen van dr. H. Fischbock (General-Commissar für Finanz und Wirtschaft) met de Duitsgezinde veehandelaar Henny Huckriede uit Enschede op 30 augustus 1940. Deze Huckriede verschaftte positieve inlichtingen over Dijt die naar zijn mening geheel ten onrechte voor het mislukken van het export-plan door Deterding verantwoordelijk was gesteld, iedereen (overheidsinstanties, joodse vleesfabrikanten etc.) had het plan gesaboteerd. Op 15 december 1943 werd Dijt tot hoogleraar in de faculteit der rechtsgeleerdheid aan de universiteit te Groningen benoemd.

Zoals wij reeds zagen, was die slechte toestand als gevolg van de economische crisis ontstaan, waardoor de regering overging tot het uitvaardigen van landbouwcrisismaatregelen. Vooreerst kon de regering zich nog beroepen op het noodgedwongen en tijdelijke karakter van deze politiek. Zij streefde in feite niet meer dan de instandhouding van het landbouwbedrijf na. Een actieve inkomenspolitiek behoorde niet tot de taak van de regering. Vanwege de complexe en niet alleen conjuncturele maar ook structurele problematiek in de landbouw, als onbeschut bedrijf, zag zij zich genoodzaakt steeds meer ingrijpende beheersmaatregelen te nemen⁶¹.

Tegen deze politiek verrees veel verzet. Landbouwers voelden zich aan handen en voeten gebonden door de talloze regels en voorschriften van overheidswege. Daarnaast vonden zij dat deze politiek hen te weinig soelaas bood. Niet-agrariërs keerden zich fel tegen de enorme regeringssteun die de landbouw via de landbouwcrisismaatregelen ten deel viel, daar zij de algemene crisispolitiek, waarvan aanpassing het belangrijkste element vormde, doorkruiste. Ter illustratie mag gelden de omstandigheid dat vanaf de introductie in 1933 van de landbouwcrisiswet, de zogeheten grondwet van vrijwel alle maatregelen ter bestrijding van de landbouwcrisis, de jaarlijkse uitgaven van het landbouwcrisisfonds gemiddeld tweehonderd miljoen gulden bedroegen, terwijl de totale overheidsbegroting achthonderd miljoen gulden beliep⁶².

Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat de regering zich tot een dergelijke transactie, liet overhalen. De uitvoer van Nederlandse landbouwproducten naar Duitsland, onze grootste afnemer, was immers ernstig gestagneerd vanwege de grote betalingsmoeilijkheden. En het zag er bepaald niet naar uit dat het toenmalige Duitse regiem zijn protectionistische koers zou wijzigen. Elke ontlasting was welkom bij de Nederlandse overheid die al enige jaren gewend was een landbouwcrisispolitiek te voeren, waarvoor een verregaande bemoeienis met de productie, verwerking en afzet van de agrarische sector, kenmerkend was.

Wat op zijn zachtst gezegd bevreemding wekt, zijn de pogingen van Colijn en Hirschfeld om de kanten van het plan Deterding die hen ongewenst voorkwamen, te verdoezelen met hun eenvoudige en tot op zekere hoogte zelfs misleidende lezing van het plan door middel van het door Hirschfeld gedicteerde perscommuniqué van 28 december 1936. De nota van Hirschfeld verschaft hierover onvoldoende opheldering en tot op zekere hoogte spreekt zij zichzelf tegen.

Enerzijds valt er uit op te maken dat Deterding de regering om de tuin geleid heeft door pas achteraf, toen de transactie eenmaal in de uitvoerende fase beland was, de

61 Al bleef de betrokken minister tijdens de begrotingsdebatten over het landbouwcrisisfonds het voeren van een actieve inkomenspolitiek ten aanzien van de landbouwers principieel van de hand wijzen, onvermijdelijk had de landbouwcrisispolitiek verregaande gevolgen voor het inkomen van de landbouwer. *Verslag der handelingen van de staten-generaal*, 536 en 541 voor de vaststelling van de begroting van inkomsten en uitgaven van het landbouwcrisisfonds respectievelijk voor 1937: 544 B en 543 voor 1938: 550 en 555 voor 1939.

62 F. A. G. Keesing, *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939* (1947; herdr. Nijmegen, 1978) 187.

eindbestemming van de opbrengst van het plan, de Duitse Winterhilfe, te onthullen. Hierop kan de regering niet aangesproken worden.

Anderzijds laat Hirschfeld duidelijk merken altijd al bedenkingen tegen het plan gekoesterd te hebben. Bedenkingen die aangeven dat men er op dit hoge regeringsniveau wel degelijk van doordrongen was te maken te hebben met een onderhandelingspartner, wiens bedoelingen in een aantal opzichten in het geheel niet met die van de regering strookten. Kortom de regering — in feite bedoelt Hirschfeld zichzelf— heeft altijd geweten dat hetgeen Deterding met zijn plan voorhad, niet helemaal deugde.

Enig voorbehoud is hier op zijn plaats daar Hirschfeld zijn versie opstelde toen het plan tot een affaire was uitgegroeid. Onder invloed van de verwickelingen die hiermee gepaard gingen, is het mogelijk dat hij bepaalde zaken ter verontschuldiging van het regeringsoptreden extra heeft aangezet.

Nog meer dan in zijn nota distantieerde Hirschfeld zich van het plan in zijn memoires, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*. Hierin wordt het plan door hem afgeschilderd als een handige truc van Deterding om de Duitse belasting te ontlopen. Deterding wilde zich in Mecklenburg gaan vestigen. Hij was onlangs met een Duitse vrouw getrouwd en tevens als directeur-generaal van de Koninklijke afgetreden. Hij zocht naar een middel om zijn vermogen buiten de deviezenbepaling te houden. Door Nederlandse landbouwprodukten tegen lage wereldmarktprijzen op te kopen, zonder exportheffingen zoals in vele gevallen bij de uitvoer naar Duitsland over de clearing werden geheven, en door deze produkten tegen de in Duitsland geldende prijzen te verkopen, zou een aardige winst gemaakt kunnen worden. Met deze winst zou hij zijn belasting in Duitsland kunnen afdoen, aldus Hirschfeld over het plan Deterding dat hij in zijn *Herinneringen* omschrijft als 'één van de merkwaardigste transacties, die hij in zijn loopbaan was tegengekomen'⁶³. Door het contact met zijn Duitse tegenspelers was hem dit later, op het moment dat de transactie eenmaal aan de gang was, duidelijk geworden. Pas toen Deterding niet met de Duitse autoriteiten tot overeenstemming kon komen, heeft hij het bedrag van tien miljoen guldens in een gift aan de Duitse Winterhilfe omgezet. Persoonlijk vond Hirschfeld deze zaak onsympathiek die

een man betrof met een ongekende carrière in de olie-industrie, die aanvankelijk ook een innemende indruk maakte, welke evenwel verdween, naarmate ik de indruk kreeg dat hij buiten zijn vak slechts verwarde ideeën koesterde.

Volgens eigen zeggen heeft Hirschfeld nog met Colijn en de opvolger van Deterding bij de Koninklijke, ir. J. E. F. Kok, gesproken of het niet mogelijk was om Deterding van het plan af te brengen, toen aan het licht kwam dat Deterding naar het nationaal-socialisme overhelde. Kok vertelde dat hij dit vergeefs geprobeerd had en Colijn gaf Hirschfeld de raad dit maar niet te proberen en de transactie op zakelijke basis te houden⁶⁴.

63 H. M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de jaren 1933-1939* (Amsterdam-Brussel, 1959) 92-95.

64 *Ibidem*.

De rol van Colijn

Onmiskenbaar komt Colijn bij Hirschfeld naar voren als de figuur die op de beslissende momenten de doorslag gaf. Dit was het logische gevolg van de plaats die hij als minister-president in de bestuurlijke hiërarchie innam. Maar zijn imponerende gezag dankte hij niet alleen aan deze positie⁶⁵. Zelfs de ambtelijke stukken roepen een beeld van een man op die zeer hoog in aanzien stond, ver boven de partijen verheven was en die lang niet gemakkelijk te benaderen viel. In deze verheven positie van Colijn ligt mede het antwoord op de vraag besloten waarom Colijn in deze affaire merkwaardig genoeg grotendeels buiten schot wist te blijven, ondanks zijn cruciale rol.

In ieder geval is het feit dat Colijn en Deterding goede bekenden van elkaar waren van invloed geweest. Colijn bleef Deterding om zijn financieel-commerciële kwaliteiten waarderen, maar hij nam een volstrekt afwijzend standpunt in ten aanzien van Deterdings denkbeelden over politieke en economische vraagstukken. Zo had Deterding zich, wat het handhaven van de gouden standaard betrof, als een fel tegenstander van Colijn laten kennen. Colijn wekte de indruk Deterding niet meer *au sérieux* te nemen⁶⁶.

De manier waarop zij zakelijke afspraken met elkaar gemaakt hebben tijdens persoonlijke onderonsjes zonder een letter op papier te zetten, past hoe dan ook in het beeld van oude bekenden. Al valt de invloed daarvan op het afsluiten van het aankoopplan niet precies te achterhalen, het verloop maakt duidelijk dat het zeker meegespeeld heeft.

Colijn en Hirschfeld delegeerden doelbewust de praktische uitvoering van het plan aan het landbouwcrisisapparaat onder leiding van de regeringscommissaris Louwes. Zonder overigens Louwes nauwkeurig van de prijspolitiek die met Deterding overeengekomen was, op de hoogte te stellen. Louwes werd hierdoor, naar gebleken is ten

65 J. C. H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* ('s-Gravenhage, 1989) 30-31.

66 Zie ook noot 7. Dit blijkt onder meer uit het commentaar van Colijn naar aanleiding van het overlijden van Deterding in *De Standaard*, 6 februari 1939. Wat Deterdings opvattingen over de monetaire politiek aangaat zie R. Griffiths, *The Netherlands and the golden standard 1931-1936. A study in policy formation and policy* (Amsterdam, 1987) 35-36, 109, 140 en 145. Deze indruk wordt bevestigd door Colijns brief van 20 juni 1938 aan mr. P. C. Swart, de hoofdredacteur van de *NRC*. Swart had Colijn een afschrift gestuurd van een brief van de secretaris van Deterding, A. Schouten. In deze brief (Rittergut Dobbin, 14 juni 1938) vroeg Schouten aan personen die al eerder blijf van sympathie ten aanzien van het plan Deterding hadden gegeven om financiële ondersteuning voor een nieuw op te richten dagblad. Volgens Colijn was hier sprake van een nieuwe poging van Deterding die zich teleurgesteld, doordat hij noch in Nederland noch in Engeland veel gehoor had gevonden 'verward als zijn denkbeelden over het algemeen zijn', op Duitsland had gericht. Ook daar was het hem tegengevallen. Colijn adviseerde om vooral het geld in de zak te houden, tenzij men het graag kwijt wilde. Historisch documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) te Amsterdam, archief dr. H. Colijn doos 19. Dit wordt ook bevestigd door Anthony Sampson in zijn *The seven sisters. The great oil companies and the world they made* (Londen etc., 1975) 80-81. In dit verband maakt hij gewag van het oneervolle einde van Deterdings loopbaan. Deterding zou hebben geleden aan groothedswaanzin en door zijn mede-directeuren langzaam maar zeker uit zijn functie zijn gewerkt. Het mogelijk aandeel van Deterding bij het in de publiciteit brengen in 1936 van Colijns betrokkenheid in de affaire van de call girl Annie Schultz, wordt door Bank en Vos, *Hendrikus Colijn*, 92,106-108 niet waarschijnlijk gemaakt.

onrechte, het mikpunt van heftige kritiek. Deze gebrekkige wijze van communiceren tussen de regering en haar medewerkers, mede als gevolg van het ontbreken van schriftelijke stukken, — toch een absolute voorwaarde voor het functioneren van een ambtelijke bureaucratie —, heeft het ontstaan en het verloop van de zaak Deterding zonder meer in de hand gewerkt⁶⁷. Of zij hiermee afdoende zijn verklaard? Nee, dat is weinig aannemelijk: de beweegredenen en de daarmee samenhangende belangen van beide partijen liepen daarvoor te zeer uiteen. De Nederlandse regering zag de transactie het liefst zonder omhaal en bij voorkeur zo geruisloos mogelijk uitgevoerd. Terwijl Deterding, althans in 1937, en zijn medewerkers er juist op uit waren door middel van ophef en publiciteit de publieke opinie te mobiliseren. Hier lag even goed een bron voor latere conflicten.

De rol van de publieke opinie

Behalve het optreden van de direct betrokkenen is ook de invloed van de publieke opinie op de gang van zaken rond het plan van belang geweest. De aanvankelijke bijval werd niet ingegeven door sympathie voor de steun aan de nationaal-socialistische Winterhulpe. Hoogstens ondervond deze waardering bij sympathisanten van het nieuwe Duitse regiem zoals men die in de Waagkringen en nog meer uitgesproken in de NSB aantrof. In dit opzicht stemde de kritiek van Bordewijk op het plan overeen met de vrij algemene opvatting van de Nederlandse pers in deze jaren, waarin de Duitse sociaal-economische politiek als rooibouwpolitiek werd bestempeld⁶⁸.

Afgezien van uitgesproken linkse kringen, waar Deterding als een edelfascist en grootkapitalist bekend stond en waar men zich afvroeg of de voedselvoorziening voor de werkelozen door het plan niet in gevaar werd gebracht, kon Deterding in het algemeen wel op enige sympathie rekenen. Het aankoopplan bevestigde het sterk tot de verbeelding sprekende imago van de eenvoudige Hollandse jongen die zich door noeste arbeid tot een internationale oliemagnaat opgewerkt had en die zo nu en dan als een weldoener optrad. Een goed voorbeeld waren eerder zijn schenkingen aan het Rijksmuseum geweest. Daarvan was 'het straatje van Vermeer' wellicht de bekendste.

Bovenal moet men de receptie van het plan en de reactie op de uitvoering ervan zien in het licht van de algemene kritiek op de landbouwcrisispolitiek. Deze vond aansluiting bij de aanmerkingen die in Deterdings toelichting op het plan verscholen zaten en ook door zijn medewerkers in Nederland openlijk en luidkeels verkondigd werden. Met name de kritiek op de willekeurige, autoritaire en oncontroleerbare wijze waarop dit beleid in de praktijk werd uitgevoerd, vond ruime weerklank. Dat gold niet

67 Mogelijk is hier ook van invloed geweest het feit dat de verstandhouding tussen de regeringscommissaris, Louwes, en de secretaris-generaal, Van Rhijn, beide krachtige persoonlijkheden die bij voorkeur de zaken in eigen hand hielden, niet vrij was van competentiestrijd. Krips, *Praktijk als antwoord*, 80-81; P. G. van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940* (Kampen, 1988) 239-240.

68 F. van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen, 1989) 304.

alleen onder de ruim zeshonderdduizend personen, die op enigerlei wijze bij de agrarische productie betrokken waren, maar ook daarbuiten. Of het nu de Nederlandse bond voor varkenshandelaren of de vereniging voor spekexporteurs of uiteindelijk de varkenshouders zelf betrof, allen waren de mening toegedaan dat de overheid — in casu de crisisorganisaties — ten onrechte taken en bevoegdheden naar zich toe hadden getrokken en deze bovendien op een ondoorzichtige en dictatoriale manier uitoefenden⁶⁹. De zaak Deterding leverde volgens hen opnieuw het treurige bewijs van de willekeurige en ondoorzichtige manier, waarop de prijzen en de verdeling van de landbouwprodukten werden geregeld, zodat de belangen van de betrokkenen in plaats van behartigd regelmatig geschaad werden.

Zonder deze voedingsbodem lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat de zaak Deterding zoveel stof zou hebben doen opwaaien. En uitgerekend hier stonden tegenover elkaar enerzijds de regeringscommissaris Louwes, exponent bij uitstek van de landbouwcrisispolitiek vanwege zijn grote aandeel in het ontwerpen en uitvoeren ervan, en ir. Dijt, een zeer actief bestrijder van deze politiek. Zo was Dijt begin 1936 leider geworden van de Gelderse boerenorganisatie 'Maatschappelijk Herstel'. Zij was een afsplitsing van de opstandige boerenprotestbeweging Actie voor de kleine boer, meer bekend naar haar leider als de actie Bouwman⁷⁰. Onder invloed van de economische crisis waren in Nederland in de jaren dertig boerenprotestbewegingen ontstaan. De grootste en meest bekende was de Nationale boerenbond voor landbouw en maatschappij die haar aanhang vooral in het noordoosten van Nederland recruteerde. Het protest van al deze boerenbewegingen richtte zich in meerdere of mindere mate tegen de landbouwcrisispolitiek, in het bijzonder tegen de crisismaatregelen die regulering van de agrarische productie beoogden⁷¹.

Dijt wist bijzonder goed in te spelen op de massale onvrede die ten opzichte van het functioneren van de crisisambtenaren bestond. Hij zocht daarbij aansluiting in kringen waar extreem-rechtse politieke denkbeelden opgang deden al dan niet vermengd met anti-semitische sentimenten, zoals in het geval van de exportfirma S. van Zwanenberg. Maar afgezien van het veel kleinere weekblad *De Waag*, waarin hij voor eigen parochie preekte, kreeg hij toch ook ruimschoots in het grootste liberale dagblad van Nederland het *Algemeen Handelsblad* de gelegenheid om zijn zienswijze op de ontstane moeilijkheden op het plan in samenhang met zijn kritiek op het landbouwcrisisapparaat te ventileren.

Gedurende de crisisjaren placht het *Algemeen Handelsblad* doorlopend en uiterst fel de maatregelen van de regering ter bestrijding van de crisis in de landbouw te bekritisieren. De affaire Deterding sloot goed bij deze koers aan. De omslag naar een positieve benadering van Deterding en zijn zaakwaarnemer die in het *Algemeen Handelsblad* halverwege 1937 te constateren viel, werd in de eerste plaats ingegeven

69 Zie noot 29.

70 G. L. A. Franssen, 'Aktie Bouwman' (niet uitgegeven scriptie Landbouwhogeschool Wageningen, afd. sociologie, 1977) 15-16.

71 Voor een zeer gedegen maar niet altijd even toegankelijk geschreven geschiedenis zie *Landbouw en maatschappij. Een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren* van J. H. de Ru (Deventer, 1979).

door het onhandige en afwerende opereren van de regering zelf in deze kwestie. De voorzichtige koerswijziging in de richting van een welwillende neutraliteit ten opzichte van Duitsland die vanaf begin 1937 in het blad valt op te merken⁷², zal ook van invloed zijn geweest. Vast staat dat vanuit de stichting en het weekblad *De Waag* pogingen zijn ondernomen om het *Algemeen Handelsblad* te bewegen een meer positieve houding ten opzichte van het plan te doen innemen⁷³. In hoeverre deze pogingen succes hebben gehad laat zich slechts raden.

Het *Algemeen Handelsblad* wilde niet alleen het kwalijke functioneren, en de daarmee gepaard gaande afkeurenswaardige praktijken van overheidsdienaren aan de kaak stellen, maar vooral aantonen dat zij het logische gevolg waren van de landbouw-crisispolitiek. Het werd de hoogste tijd haar af te schaffen en weer vrij baan te geven aan het particuliere bedrijfsleven. In feite was hier sprake van een structurele aangelegenheid en ging het om meer dan een incident. Dit verklaart ook de hardnekkigheid waarmee het *Algemeen Handelsblad*, met ruim 49.000 abonnees het grootste liberale dagblad in Nederland⁷⁴, de zaak bleef volgen. Voor de regering ging het er op een gegeven moment vooral om hoe de kwestie met Deterding op te lossen zonder er financieel te veel bij in te schieten en zonder haar gezicht te verliezen.

Deterding bleek in de loop van het conflict toch voornamelijk in de zakelijke kant geïnteresseerd te zijn. Hij distantieerde zich nadrukkelijk van zijn ex-medewerker Dijt wiens bevlogenheid hij nu in een ander licht, van ijdele mooipraterij, stelde. Dijt zette daarop zijn kruistocht op eigen gezag voort⁷⁵. Bovendien verbood Deterding de hoofdredacteur van *De Waag* zich nog verder over het plan uit te laten⁷⁶, daar deze publieke aandacht een voorspoedige oplossing in de weg stond. Hieruit valt af te leiden dat voor Deterding de zakelijke kant van zijn plan uiteindelijk de doorslag gaf⁷⁷.

72 Stoop, *Niederländische Presse unter Druck*, 73.

73 Schrijven van de hoofdredacteur van *De Waag* Th. B. F. Hoyer, aan G. S. de Clercq, lid van de raad van bestuur van het *Algemeen Handelsblad*, 30 maart 1937, waarin hij vraagt om 'eene andere en betere stemming voor het streven van Dr. Deterding' — ten aanzien van diens plan — bij de redactie van het *Algemeen Handelsblad* op te wekken. RIOD, archief weekblad *De Waag*, map U 8 b.

74 Van Vree, *De Nederlandse pers*, 358.

75 Zie hiervoor noot 53.

76 *Ibidem*, Deterding aan Hoyer, 19 februari 1938.

77 In navolging van P. A. Blaisse (*Nederlandse volkshuishouding*, VI, 343) en aangevuld met nieuwe gegevens uit het archief *De Waag*, stelt De Jong het plan in hoofdzaak aan de orde als een, weliswaar mislukte, poging om de publieke opinie in Nederland gunstig te stemmen ten opzichte van het nationaal-socialistische Duitsland. Zonder meer liet Deterding zich als een sympathisant van het nationaal-socialistische regiem kennen. Op het RIOD, coll. FOSD, 1584, bevinden zich stukken waaruit blijkt dat Deterding in maart 1933 aan de rijkskanselier een 'groszügiges Angebot' heeft gedaan, dat echter werd afgewezen. Of en in hoeverre hij het nazi-bewind daadwerkelijk heeft gesteund, is op basis van de bestaande historische literatuur niet uit te maken. Het merendeel van hetgeen over Deterding is geschreven valt in twee uitersten uiteen: Of hij wordt als een self-made man op een voetstuk gezet (zoals onlangs nog in het zaterdagbijvoegsel van *NRC/Handelsblad*, 25 februari 1989 door Paul Hendrix, waarin deze het plan zelfs vergelijkt met de Marshallhulp) of hij wordt uitsluitend tot een samenweerder tegen het internationale communisme gedegradeerd, zoals bijvoorbeeld in *Wie financierde Hitler?* van James en Suzanne Pool (Amsterdam-Brussel, 1979). Kenmerkend voor deze literatuur is dat een zorgvuldige bronnen- en literatuuropgave ontbreekt.

De landbouwcrisispolitiek en de 'kleine crisis'

Het verloop van de zaak Deterding toont aan dat er meer aan de hand is geweest. De afkeer tegen de landbouwcrisispolitiek, in het bijzonder de manier waarop zij in de praktijk werd gebracht, zat diep. Het feit dat dit beleid vrijwel ongewijzigd tot aan de tweede wereldoorlog gehandhaafd bleef, moet men niet te gemakkelijk als een teken van goedkeuring interpreteren. Hoogstens stemde het parlement met dit beleid in bij gebrek aan een beter alternatief, althans op parlementair niveau. Buiten de volksvertegenwoordiging bestond meer wrevel en verzet dan uit de bestaande historiografie valt af te lezen. Soms lijkt het of de geschiedenis van de jaren dertig te zeer is beschreven vanuit de geruststellende wetenschap achteraf. Toen het plan-Deterding in 1936 begon te spelen, was de NSB sterk in opkomst. Pas na de verkiezingen in het voorjaar van 1937 manifesteerde zich een dalende lijn, waaruit men kon opmaken dat het jaar 1936 een topjaar voor de NSB was geweest.

De discussie onder historici over de vraag of in de geschiedschrijving van het tijdvak, het Interbellum, het accent dient te vallen op de evenwichtige en stabiliserende krachten dan wel juist op de verlamdende en behoudende krachten⁷⁸, is zeker voor wat de historiografie van de landbouwcrisispolitiek aangaat nog lang niet ten einde. Een antwoord op die vraag wordt vooralsnog bemoeilijkt door het feit dat de gevolgen van de economische crisis op het platteland niet systematisch onderzocht en beschreven zijn.

Toch zijn op grond van ons onderzoek naar het plan Deterding en in samenhang hiermee naar het agrarische crisisbeleid enkele conclusies in het licht van deze discussie te trekken. Al lijken zij op het eerste gezicht met elkaar in tegenspraak te zijn.

Enerzijds is de landbouwcrisispolitiek uit de jaren dertig in strijd met het beeld van een machteloze en passieve overheid die in plaats van geregeerde uitsluitend reageerde. De revisie van dit geschiedbeeld die door de economisch historicus P. W. Klein begin jaren zeventig werd geïntroduceerd⁷⁹ is nadien — zij het op uiteenlopende gronden — voortdurend bevestigd⁸⁰.

Anderzijds heeft deze politiek meer verdeeldheid, onrust en protest opgeroepen dan men op grond van de bestaande literatuur zou verwachten. In feite bevestigen zij het verschijnsel dat door de historicus A. A. de Jonge 'de kleine crisis in de parlementaire democratie' is genoemd. Daaronder verstaat hij het onvoldoende inspelen van de staatsinstellingen op de ontwikkelingen die zich mede als gevolg van de economische crisis vanuit de samenleving voordeden, waardoor zij gebrekkig functioneerden⁸¹.

78 Van Vree, *De Nederlandse pers*, 12-16.

79 P. W. Klein, 'Depressie en beleid tijdens de jaren dertig' in: *Lof der historie* (Rotterdam, 1973) 287-335.

80 Zie voor een recent historiografisch overzicht van de economische crisis uit de jaren dertig J. W. Drukker, *Waarom de crisis hier langer duurde* (Groningen, 1990), in het bijzonder de eerste vier hoofdstukken.

81 De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, 17-19. Klein wees al eerder op het gebrekkige functioneren van de parlementaire democratie. In opzet en presentatie vormde het regeringsbeleid in deze crisisjaren 'een aanfluiting van de meest elementaire spelregels van de parlementaire democratie', 'Depressie en beleid' in *Lof der historie*, 298. Drukker acht deze visie van Klein niet houdbaar, *Waarom de crisis hier*

De heftige kritiek richtte zich, zoals ook bij de zaak Deterding het geval was, vooral tegen het dwingende en moeilijk controleerbare optreden van de overheidsdienaren die de landbouwcrisismaatregelen ten uitvoer brachten. Verwonderlijk is dit geenszins want tussen de werkzaamheden en de grondslag van de crisisorganisaties bestond een flinke mate van discrepantie. De werkzaamheden bewogen zich grotendeels op het grensgebied tussen privaat- en publiekrecht, terwijl de juridische basis van deze instellingen, in de vorm van stichtingen, een zuiver privaatrechtelijke was⁸². Een tegenstelling die aanleiding tot frictie gaf tussen deze uitvoerende crisisorganisaties, zoals de 'centrales', en degenen die hierbij aangesloten waren.

Het principe van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie had in het Nederland van de jaren dertig wel enige weerklank gevonden, maar voor een algemene toepassing was de tijd nog niet rijp. De diep ingrijpende landbouwcrisispolitiek dwong de regering echter de werkzaamheid van de overheid te versterken met de haar daartoe ter beschikking staande middelen. Vandaar dat zij geïmproviseerde organisaties zoals de Nederlandse veehouderij centrale in het leven riep die toch semi-corporatistische trekken droeg. De werkzaamheden van deze crisisorganisaties lagen op geheel nieuwe terreinen. De besluiten kwamen vaak op een ondoorzichtige wijze tot stand, de controle daarop van buitenaf verliep moeizaam. Daarbij verschaftte de landbouwcrisiswet uit 1933 de landbouwcrisispolitiek een grote mate van beleidsvrijheid, daar zij als raamwet wel algemene richtlijnen gaf, maar de uitwerking van het beleid overliet aan ministeriële beschikkingen of algemene maatregelen van bestuur. Veel bestuursmacht verschoof daardoor naar het ambtelijk crisisapparaat, dat grotendeels bemand werd door personen die uit de bestaande provinciale landbouworganisaties afkomstig waren en die zelf met deze discretionaire bestuursmacht nauwelijks of geen ervaring hadden.

Kritiek op de landbouwcrisispolitiek en in het bijzonder op de wijze waarop zij in de praktijk ten uitvoer werd gebracht, leidde tot het instellen van diverse onderzoekscommissies door de overheid. De conclusies en aanbevelingen van deze commissies in de jaren dertig waren vrijwel eensluidend. In beginsel kon het agrarische crisisbeleid gehandhaafd blijven, de uitvoering ervan diende aanzienlijk verbeterd te worden. De klachten bleven evenwel aanhouden. Het instellen van telkens nieuwe onderzoekscommissies, zoals bijvoorbeeld de commissie-Beumer of de commissie-Van Loon, wijst ook in deze richting. De controle binnen het ambtelijk bestuursapparaat en daarbuiten had te weinig greep op de gang van zaken en functioneerde daardoor onvoldoende. Zo werd bijvoorbeeld aan de bezwaren van de crisisaccountantsdienst tegen de economisch onverantwoorde prijzen van sommige landbouwproducten in het kader van de transactie-Deterding door de regeringscommissaris Louwes nauwelijks aandacht geschonken. En wat de parlementaire controle op het plan Deterding betrof:

langer duurde, 20-21. Het verloop van het plan Deterding past in de visie van Klein. Een andere kwestie is of dit de regering-Colijn ernstig aangerekend kan worden? Nee, daarvoor verschilden de politieke mores van toen en nu te zeer en ontbraken toentertijd harde financiële gegevens.

82 H. M. Zwart, *De privaatrechtelijke instellingen in de landbouwcrisiswetgeving* (Alphen, 1937) 16 vlg.

de regering maakte haar in feite vrijwel onmogelijk door de wijze waarop zij de zaak aanpakte.

In de affaire Deterding bleek dat de parlementaire controle uitgeoefend via de schriftelijke kamervragen van het tweede kamerlid Van der Weyden uiteindelijk dan ook niet meer opleverde dan de spijtige constatering dat de gang van zaken rond het plan schadelijk was geweest voor de glans van het overheidsgezag.

Het plan Deterding, de landbouwcrisispolitiek en ons perspectief op de jaren dertig
De betekenis van de commotie rond het plan Deterding is vooral gelegen in het feit dat zij als het ware uitvergroot hoe op verschillende niveaus in de Nederlandse samenleving op de landbouwcrisispolitiek van de jaren dertig gereageerd werd. Of het nu een toonaangevende liberale krant betrof, of een gematigd Tweede Kamerlid, ofwel opstandige radicale boerenbewegingen, allen oefenden scherpe kritiek op de ondoorzichtige, omslachtige en nauwelijks te controleren wijze waarop de landbouwcrisispolitiek in sommige agrarische bedrijfstakken werd toegepast. Daar de toonzetting waarin, en de ideologische achtergrond waaruit, de critici hun bezwaren uitten in het verzuilde Nederland zo verschillend waren, valt het te begrijpen dat er geen eensgezind en krachtig front kon ontstaan.

In de beoordeling achteraf van het plan is evenmin sprake van eenduidigheid. Dit hangt samen met het feit dat de geschiedenis van de crisisjaren en dus ook die van het plan en de beroering die het teweegbracht, doorgaans vanuit twee, het blikveld verengende, perspectieven wordt beschouwd. Een 'moralistische' benadering, waarin de affaire gezien wordt in het licht van het opkomend fascisme en de naderende tweede wereldoorlog. En een 'economistische' benadering, waarin eenzijdig de nadruk wordt gelegd op monetaire aspecten van de crisis. De plaatsing van het plan in het ruimere kader van de landbouwcrisispolitiek maakt een evenwichtiger en billijker oordeel mogelijk. En tevens biedt zij goede mogelijkheden om de essentie van de economische crisis in het maatschappelijk perspectief van het Nederland uit de jaren dertig op het spoor te komen⁸³.

83 Met dank aan drs. P. C. M. Hoppenbrouwers, prof. dr. A. H. Huussen, prof. dr. P. Kooij en drs. H. J. Wedman voor hun waardevolle opmerkingen en suggesties.

Het debat in de ministerraad over de Nederlandse militaire bijdrage aan de NAVO, 1949-1951

J. W. L. BROUWER en C. M. MEGENS

Op 17 maart 1951 legde minister-president W. Drees namens het nieuwe kabinet de regeringsverklaring af. Het defensiebeleid had daarin een belangrijke plaats. De premier kondigde een aantal maatregelen aan teneinde een zo groot mogelijke bijdrage te leveren aan het Atlantisch bondgenootschap. Nederland zou uiteindelijk vijf landmacht-divisies gaan vormen. Teneinde voortdurend over parate troepen te kunnen beschikken, werd de dienstplicht tot achttien maanden uitgebreid. De luchtmacht zou worden versterkt. De marine zou 'in Atlantisch verband haar taak vervullen en tevens de andere verplichtingen nakomen, die op haar rusten'. De opbouw van de land- en luchtmacht zou dus niet ten koste gaan van de marine, zoals onder het vorige kabinet was overwogen. Om een en ander te realiseren werd voor vier jaar een bedrag van zes miljard gulden uitgetrokken. Het programma ging gepaard met een budgettair dekkingsplan bestaande uit een aantal substantiële bezuinigingsmaatregelen¹. Zes miljard gulden was een spectaculair bedrag. Een jaarlijks defensieplafond van anderhalf miljard gulden was meer dan een kwart van de totale rijksbegroting, ongeveer het dubbele van wat de regering tot kort daarvoor had willen spenderen en onvergelijkbaar met de defensie-uitgaven van vóór 1940. Met dit plan kwam een einde aan de impasse die gedurende meer dan twee jaar het Nederlands defensiebeleid had beheerst en die het politieke leven had gekost van W. F. Schokking, minister van oorlog en marine, en van generaal H. J. Kruis, chef van de generale staf.

Dit artikel wil de worsteling van het kabinet Drees-Van Schaik met de kwestie van de Nederlandse bijdrage aan de internationale militaire samenwerking belichten. De meningsverschillen hierover begeleidden het kabinet gedurende zijn gehele bestaan, van augustus 1948 tot januari 1951. De discussie over de toekomst van de krijgsmacht werd op verschillende niveaus gevoerd: in het kabinet, in de staten-generaal, op verschillende departementen en in de krijgsmacht. In dit artikel staat de besluitvorming in de ministerraad centraal². De strijd ging daar hoofdzakelijk om de hoogte van de defensie-uitgaven. In het besluit de knoop door te hakken en over te gaan tot een drastische verhoging van het defensiebudget speelde de internationale druk, vooral van Amerikaanse kant, een rol van betekenis. Daarnaast mag het gewicht van de volksvertegenwoordiging niet onderschat worden.

Prioriteit voor de militaire inspanning in Indonesië

Het departement van oorlog had na de tweede wereldoorlog een beperkte doelstelling, namelijk het leveren van de voor herstel van rust en orde in Indonesië benodigde

1 *Handelingen der Tweede Kamer (HTK) 1950-1951*, 1238-1239.

2 Dit gezichtspunt bepaalt mede de bronnenkeuze. Voornaamste bron vormen de notulen van de ministerraad en van zijn 'onderraad' de raad voor militaire aangelegenheden van het koninkrijk (raad MAK). Aan het overleg in het laatstgenoemde college namen, naast de verantwoordelijke bewindslieden, ook hoge ambtenaren en officieren deel.